

**FRAGMENT RĘKOPIŚMIENNEGO UTWORU
WYKŁAD NABOŻNY PIOSENKI „SALVE REGINA”
(POŁ. XVI WIEKU) JERZEGO ARGIGLOBYNA
W KONTEKŚCIE REFORMACJI.
NAZWY SEKWATYWNE I NAZWY WŁASNE**

Zainteresowanie badaczy rękopiśmiennym utworem *Wykład nabożny piosenki „Salve Regina”* autorstwa Jerzego Argiglobyina – bakałarza poznańczyka (jak sam siebie określa pisarz we wstępie) – sięga początków polskiego językoznawstwa. Pisali już o nim Aleksander Brückner, Jan Łoś i Gabriel Korbut,¹ jednak więcej uwagi poświęcili mu dotychczas trzej poznańscy badacze. Wojciech Ryszard Rzepka i Wiesław Wydra wydali go krytycznie w latach 80. XX wieku na łamach kilku kolejnych tomów „*Slavii Occidentalis*”,² a kilka lat później, także w tym czasopiśmie, ukazał się artykuł historyków języka – Wojciecha Ryszarda Rzepki oraz Bogdana Walczaka – omawiający właściwości językowe tego utworu, przede wszystkim te proweniencji wielkopolskiej.³ W.R. Rzepka opublikował również artykuł o słownictwie Argiglobyina, sporo uwagi poświęcając stosowanym przez niego inwektywom.⁴

Wspomniani historycy języka tak określają charakter rękopisu:

Wykład Argiglobyina jest polemicznym dziełkiem religijnym, w którym „objaśnienie pieśni” werset po wersecie jest tylko pretekstem do żarliwej, ostrej, a miejscami i niewybrednej obrony Matki Boskiej przed jej protestanckimi przeciwnikami. Autor nie

---

¹ W.R. Rzepka, B. Walczak, *Właściwości językowe wielkopolskiego rękopisu Jerzego Argiglobyina (poznańczyka) z połowy XVI wieku*, „*Slavia Occidentalis*” 1989/1990, t. 46/47, s. 167.

² J. Argiglobyn, *Wykład nabożny piosenki „Salve Regina”*, wyd. W.R. Rzepka i W. Wydra, „*Slavia Occidentalis*” 1981, t. 38, s. 117–134; 1982, t. 39, s. 135–161; 1983, t. 40, s. 109–130; 1984, t. 41, s. 63–89. Dalej *Wykład...* wraz z numerem karty w wypadku cytowania rękopisu lub numerem tomu, strony i przypisu w wypadku cytowania komentarza wydawców.

³ W.R. Rzepka, B. Walczak, *Właściwości językowe wielkopolskiego rękopisu Jerzego Argiglobyina (poznańczyka) z połowy XVI wieku*, „*Slavia Occidentalis*” 1989/1990, t. 46/47, s. 167–184.

⁴ W.R. Rzepka, *Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argiglobyina (poznańczyka) z połowy XVI w.* [w:] *Onomastyka, historia języka, dialektologia. Księga pamiątkowa ku czci prof. dr. Henryka Borka (1929–1986)*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 487–494.

bez powodu obrał sobie *Salve Regina* za tło polemiki, gdyż ta, powstała w XI wieku antyfona maryjna, która potem weszła jako modlitwa do brewiarza, cieszyła się ogromną popularnością w Kościele katolickim, a w XVI wieku, jak i inne pieśni ku czci Matki Boskiej, była atakowana przez różnowierców walczących z kultem maryjnym.⁵

Rękopis powstał prawdopodobnie ok. połowy XVI wieku (z pewnością po roku 1545), co można wywnioskować na podstawie pojawiających się w nim informacji na temat teologów czy przywódców reformacyjnych oraz ich dzieł.⁶ Utwór napisano dla królowej Jadwigi (córki Zygmunta Starego), być może po to, by wesprzeć ją w wierze katolickiej w czasie, gdy jej mąż – margrabia brandenburski – przeszedł na luteranizm (w roku 1539).⁷

Autor rękopisu, nawiązując do reformacji, wymienia nazwiska teologów z nią związanych, wspomina o ważnych dla nowej wiary miejscach oraz o wyznawcach i zwolennikach mnożących się odłamów reformacyjnych. Każdą taką informację podaje w sposób ukazujący ją w negatywnym lub nawet obraźliwym świetle. Teologów i przywódców reformacji, także tych wymienianych z nazwiska, wielokrotnie nazywa więc lekceważąco *doktorkami* [np. *Wykład...* k. 4, *łotrowscy doktorkowie*, k. 6v] lub określa mianem *kacerzy* [np. k. 5v, k. 10v], *naśladowców kacerskich nauk* [k. 5], *heretyków* [np. k. 5] i *odszczępieńców* [np. k. 5]. Nazwę *Lipsk* objaśnia jako *Lieb-cigk*, czyli *kozi ściru* [k. 10v], a nazwę *Witemberga* jako z *Wartogłowa* [k. 10v].

Celem artykułu jest ukazanie fragmentu *Wykładu...* w kontekście reformacji poprzez analizę leksykalno-semantyczną występujących w nim nazw sekwatywnych oraz toponimu w postaci peryfrazy. Jego wybór został podyktowany tym, że z jednej strony jest on kwintesencją omawianego rękopisu jako utworu polemicznego, co wynika z nagromadzenia odwołań do reformacji, z drugiej zaś strony ów fragment sprawia największe trudności w analizie leksykalno-semantycznej. Termin *nazwy sekwatywne* zaproponował Bogusław Kreja w odniesieniu do nazw wyznawców religii i sekt; członków zakonów oraz zwolenników idei i ruchów.⁸ Używam go wymiennie z konstrukcjami opisowymi, w swych analizach jednakże uwzględniam wyłącznie nazwy wyznawców religii i sekt.

Korzystam z wydania W.R. Rzepki i W. Wydry, na które składa się wstęp, przedruk oryginału przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w niemieckim Erlangen (na podstawie mikrofilmu, w postaci wklejki),

⁵ W.R. Rzepka, B. Walczak, *Właściwości językowe wielkopolskiego rękopisu Jerzego Argiglobyna...*, op. cit., s. 168.

⁶ W.R. Rzepka, B. Walczak, *Właściwości językowe wielkopolskiego rękopisu Jerzego Argiglobyna...*, op. cit., s. 168; W.R. Rzepka, W. Wydra, wstęp [w:] J. Argiglobyn, *Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”*, op. cit., s. 118. Tam też więcej informacji na temat okoliczności powstania utworu.

⁷ W.R. Rzepka, B. Walczak, *Właściwości językowe wielkopolskiego rękopisu Jerzego Argiglobyna...*, op. cit., s. 168.

⁸ B. Kreja, *Formacje na -anin i -an w języku polskim i w innych językach słowiańskich* [w:] idem, *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskim. Studia*, Gdańsk 1999, s. 47.

transliteracja, transkrypcja oraz komentarze wydawców do obydwu rodzajów podania tekstu.

Z punktu widzenia podjętego zagadnienia istotne wydają się zwłaszcza komentarze wydawców dotyczące transkrypcji. Mają one różnorodną postać: niekiedy wskazują odniesienia do *Biblii*, najczęściej jednak objaśniają trudniejsze bądź ciekawsze wyrazy użyte przez Argiglobyna. Wydawcy podają wtedy synonim danej formy, np. „dworność – *pycha, buta*” [t. 38, s. 121, przyp. 14]; „uliczka – *brama, furtka*” [t. 38, s. 123, przyp. 28] itp., sygnalizują prawdopodobne znaczenie tekstowe, np. „według wirszchnich słów – *tu zapewne ‘powierzchnownie, w sposób dosłowny’*” [t. 38, s. 125, przyp. 46], a także umiejscawiają w czasie i przestrzeni wspomniane postacie historyczne, np. „*Vigilancy – Vigilantius (IV/V w.), reformator kościelny, ur. w Callagurris w Akwitanii, z św. Hieronimem sprzeczał się o dogmaty, przeciwko niemu św. Hieronim napisał trzy dzieła*” [t. 38, s. 124, przyp. 37].

Niniejsze ustalenia nawiązują do owych komentarzy, poszerzając je lub uzupełniając poprzez odniesienie do szerszego tła, a także pokazując alternatywny sposób interpretacji leksykalno-semantycznej analizowanych leksemów.

Wybrany do analizy fragment znajduje się na karcie 13. Jest to odpowiedź Argiglobyna na kolejny przytoczony przez autora zarzut zwolenników nowej konfesji dotyczący pieśni maryjnych:

Odpowiedź: Ja to śmieie wyznawam i o tym mocno trzymam, iż napodlejszy z tych doktorow więcy miał nauki w paznokciu u małego palca nogi, którą chodził po ziemi i po błocie, aniżli ci wszyscy **ab<e>c<e>darscy doktorkowie** łotrowskiego zgromadzenia, **Melankolikowie, Jantasowie, Ekolampadiuszowie, Pomernarriuszowie, Filipowie**, grzywaczewie w swoich **Wartogłowach z kozim mozgiem** [Wykład... k. 13].

1. NAZWY WYZNAWCÓW

Leksemy *ekolampadiuszowie, melankolikowie, pomernarriuszowie* wydawcy traktują jako podane w liczbie mnogiej nazwiska „abecedarskich doktorków łotrowskiego zgromadzenia”, co wynika z przypisu 121.⁹ [t. 39, s. 137]. W tym samym przypisie wskazują ponadto, o których reformatórow chodzi, podając ich imiona i nazwiska. W innym zaś miejscu wyjaśniają, że *abecedarscy doktorkowie* to: „ironicznie ‘uczeni, którzy opanowali dopiero początek abecadła, nie poznali go do końca, do ostatniej litery’” [t. 38, s. 131, przyp. 87.]. W.R. Rzepka i W. Wydra określenie to traktują więc jako ironiczny epitet, należy jednak wspomnieć, że w XVI wieku istniała w Niemczech sekta abecedarian, według której „wszelka wiedza jest

⁹ W.R. Rzepka pisał także o metaforycznym stosowaniu w tym utworze nazw własnych jako wyzwiśk [W.R. Rzepka, *Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argiglobyna...*, op. cit., s. 492].

zbędna, nawet znajomość alfabetu, a jedyne, co zasługuje na zgłębienie, to duchowe wartości Biblii”.¹⁰ Wiadomo, że do sekty tej przyłączył się Andreas Karlstadt, który zmarł w roku 1541.¹¹ Można wnioskować zatem, że odłam ów istniał już w czasie, gdy powstawał analizowany rękopis.

Wydaje się, że analiza ponad 300 nazw sekwatycznych zawartych w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*¹² pozwala potraktować leksemy *ekolampadiuszowie*, *melankolikowie*, *pomernariuszowie* jako nazwy wyznawców odłamów utworzonych przez wskazanych teologów. Nazwy te pochodzą od nazwisk teologów, a właściwie są z nimi tożsame, co było popularnym zabiegiem w XVI-wiecznej polszczyźnie (por. np. *luter* – obok *luteran*, *luteryjan*, *luterysta*; *kalwin* – obok *kalwinijan*, *kalwinista*, *kalwinita*). Ponadto użyto ich w jedynym fragmencie *Wykładu...*, w którym nazwiska podano w liczbie mnogiej (por. m.in. dalszą część analizowanego fragmentu *Wykładu...*: „przeciw książkom Lutra, Melancholika Filipa, Marcina Bucera, Oldendorpia”, k. 13v).

XVI-wieczne piśmiennictwo religijne o charakterze polemicznym pokazuje, że niekiedy trudno rozstrzygnąć bez wystarczającego kontekstu, czy chodzi jeszcze o nazwisko, czy już o znaczenie wtórne, czyli nazwę wyznawcy. Zwłaszcza że – tak jak w analizowanym fragmencie – bardzo często pojawiają się one w szeregach nazw nieopatrzonych żadnym autorskim komentarzem wskazującym kierunek interpretacji. Dla porównania warto przytoczyć ustęp z czwartej rozmowy mnicha z dworzanim [1554] Marcina Kromera, w którym zestawiono bez komentarza aż 11 tego typu nazw, oraz fragment *Epistomium na wędzidło jego miłości księdza Hieronima Powodowskiego kanonika poznańskiego* [1583] Marcina Czechowica, w którym mowa raczej o nazwiskach:

A przeto Luteranowye / Hozyándryſte / Melánchtoniſte / Zwingliani / Kálwiniani / / Sákrémentarzewie / Nowokrzczeńcy / Anglikani / Szwermerowye / Pikárći / Ruś / / Huſowye / y wſſzyſtcy ini / ktorzy do nas they náuki nye przynofſſa / ále ſyje odłaczáya (...).¹³

Chybaby pierwej wyglądził wszytki mszały, gradały, antyfonarze, wijatyki, kursy, dyjurnaly, ortulusy, dyscypuły, vademecum, dormisecury, Olkoty, Brykoty, Pomeryjusze, Baralety i insze, których jest pełno (...).¹⁴

¹⁰ H. Masson, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Katowice 1993, s. 41.

¹¹ Ibidem.

¹² M.R. Mayenowa i in. (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–37, Wrocław 1966–2016, t. 38, z. 1–3 dostępny online oraz jego kartoteka zawierająca hasła jeszcze nieopracowane; dalej: SłXVI.

¹³ M. Kromer, *O nauce Koscyoła swyętego: Dworzanina z Mnichem Rozmowa czwarta y ostateczna*, drukarnia Łazarza Andrysowica, Kraków 1554, s. B3v–B4, online: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doc-content?id=2653> [dostęp: 31.05.2020].

¹⁴ M. Czechowic, *Epistomium na wędzidło jego miłości księdza Hieronima Powodowskiego kanonika poznańskiego*, drukarnia Aleksa Rodeckiego, Kraków

ekolampadiuszowie

Nazwa *ekolampadiuszowie* pochodzi od spolszczonej wersji nazwiska mnicha Jana Ekolampadiusza (Johannes Oekolampad, Oecolampadius, właściwie J. Hüsschin, 1482–1531) – przywódcy zwolenników reformacji w szwajcarskiej Bazylei.¹⁵ W postaci *ekolampadyjanin* posłużył się nią także kilka lat później, w roku 1561, anonimowy autor informatora anty-reformacyjnego zatytułowanego *Wizerunk Falecznego y Duchá / y náuki / y pifmá / tychto od Luterá począwszy aż do dzifiefyzych nowo Ewángielikow...* W druku tym jego etymologię objaśniono w następujący sposób:

Tychże też **Oekolámpádyany** zowá / od Ianá Oekolámpádyuszá niecnotliwego mni-cha.¹⁶

SłXVI notuje tylko wspomniane użycia każdego z wariantów; ze względu na to, że utwór Argiglobyna dołączono do źródeł słownikowych już w trakcie jego tworzenia i poddano go tylko wybiórczej ekscerpcji, są to hasła wciąż nieopracowane.

melankolikowie

Nazwę *melankolikowie* utworzono od nazwiska albo przydomku Filipa Melanchtona (Philipp Melanchthon, właściwie Philipp Schwartzerdtt, 1497–1560) – współtwórcy luteranizmu, autora konfesji augsburskiej.¹⁷ Z danych zawartych w SłXVI wynika, że leksem *melankolik* (26 poświadczeń) był znany od lat 30. XVI wieku, ale w innym znaczeniu, jako ‘człowiek (i analogicznie zwierzę), w którym melancholia bierze przewagę nad innymi składnikami organicznymi i wywiera decydujący wpływ na jego strukturę fizyczną i psychiczną’. Ponieważ nazwisko / przydomek reformatora, od którego utworzono nazwę wyznawcy, również można wywieść od rzeczownika *melancholia*, utworzona przez Argiglobyna nazwa *melankolik* jest neologizmem semantycznym. Zresztą w dalszej części analizowanego ustępu poznańczyk posłużył się nazwiskiem tego reformatora właśnie w postaci *Melancholik* [k. 13v]. Dubletem leksykalnym nazwy *melankolikowie* w rozumieniu Argiglobyna jest odnotowana w słowniku postać *melanchtonik*, której jedyne poświadczenie pochodzi ze znacznie późniejszej w stosunku do *Wykładu...* postylli Jakuba Wujka [1584]:

1583 [w:] *Literatura ariańska w Polsce XVI wieku. Antologia*, oprac., wstęp i przypisy L. Szczucki i J. Tazbir, Warszawa 1959, s. 410–411.

¹⁵ F. Gryglewicz i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2013, s. 375–377.

¹⁶ Anonim, *Wizerunk Falecznego y Duchá / y náuki / y pifmá / tychto od Luterá począwszy aż do dzifiefyzych nowo Ewángielikow...*, drukarnia Łazarza Andrysowica, Kraków 1561, s. [A4v], Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5448> [dostęp: 10.06.2019].

¹⁷ *Encyklopedia katolicka*, op. cit., t. 12, s. 480–485.

Bo iako MánffelderŃka Confefsia iedenaŃcie Sekt wlyczya / y z przeklęte Heretyki po-
tpia: miedzy ktorými ją **Melnchtonikowie**, Maioryjtowie / y Adiaphoryftowie (cho-
cia Luterani) y Skrmentarze [*WujPosSw 1584*, 550].

filipowie

Od imienia wspomnianego Filipa Melanchtona utworzono nazw *filipowie*, ktor wydawcy – analogicznie do wymienianych przez Argiglobyna nazwisk – potratali jako imię w liczbie mnogiej. Także ta nazwa nie była rozpowszechniona w pismiennictwie XVI wieku, skoro SXVI notuje ją zaledwie 2 razy, a obydw poŃwiadczenia pochodzą z analizowanego rękopisu (hasło nieopracowane). *Encyklopedia katolicka* wspomina o zwolennikach Melanchtona, nazywając ich *filipistami* i dodając, że okreŃlano ich tak zwszcza na uniwersytetach w Wittenberdze i Lipsku.¹⁸

pomernarriuszowie

Nazwa *pomernarriuszowie* pochodzi od przydomku Johannesa Bughenhagena zwanego Doktor Pomeranus¹⁹ (1485–1558) – twórcy i ideologa protestantyzmu.²⁰ SXVI notuje tylko wspomniane użycie.

jantasowie

Najbardziej problematyczny spoŃród charakteryzowanych leksemów okaza si leksem *jantasowie*. Na to, że była to nazwa własna lub nazwa wyznawcy, mógłby wskazywa zapis dużą liter (także w transliteracji) wynikający zł ówczesnego zwyczaju językowego (choć oczywiŃcie mamy

¹⁸ *Encyklopedia katolicka*, op. cit., t. 5, s. 218.

Warto dodać, że Samuel Bogumił Linde notuje nazwy *filipowcy* || *filippony*, które odnosi do prawosławia i opatruje przykładami z XVIII i XIX wieku [S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, t. 1, Lwów 1854, s. 653]. Nazwy te również pochodzą od imienia *Filip*, chodzi tu jednak o mnicha Filipa z pustelni wygowskiej, który w XVIII stuleciu utworzy własną wspolnot w obrębie rosyjskiego prawosławia [*Encyklopedia katolicka*, op. cit., t. 2, s. 350].

Ze względu na podobieŃstwo fonetyczne należy również wspomnie, że w pismiennictwie XVI wieku, ze względu na konotacje biblijne, popularne były nazwy odnoszące się do mieszkaŃców starożytnego miasta Filipi [*Encyklopedia katolicka*, op. cit., t. 5, s. 221, por. wspolczesn form *filipianie* (ibidem, s. 209–210), zob. K. Wilczewska, *Uwagi do artykułu E. Brezy pt. „Skąd pochodzą formy efezjanie, koryntianie, kolosanie...”*, „*Język Polski*” 1988, r. 68, nr 4–5, s. 287–290], takie jak np. *filipensi* [zob. anonimowy *Wizerunk...* z roku 1561, op. cit.: *do Philipenfow*, K; *do Filipenfow*, L2] lub *filipczanie* [zob. M. Czechowic, *Zwierciadło panienek chrystyjaŃskich* z roku 1582; wyd. i oprac. K. Meller i D. Chemperek, Warszawa 2010, np. s. 105, 109, por. komentarz wydawców na s. 312].

¹⁹ Przydomek najprawdopodobniej nawiaywa do regionu, z którego pochodzi teolog, czyli do Pomorza.

²⁰ *Encyklopedia katolicka*, op. cit., t. 2, s. 1184. Por. przytoczony we wstępie fragment z *Epistomium na wędzidło...* Czechowica, w którym mowa o Pomeryjuszu. W tym wypadku chodzi o Juliana Pomeriusa – teologa żyjącego w V wieku [M. Czechowic, *Epistomium na wędzidło...*, op. cit., s. 411, przyp. 27.].

liczne dowody na odstępstwa od tej zasady, co wynikało z odmiennego od dzisiejszego rozumienia normy). Bez względu na to, czy potraktować go jako nazwisko – tak jak W.R. Rzepka i W. Wydra, czy jako nazwę wyznawcy – jak w niniejszym artykule, nie wiadomo, do której postaci historycznej należałoby ów leksem odnieść. Wydawcy stwierdzają jedynie: „kto się kryje pod określeniem *Jantasowie* nie udało się zadowalająco ustalić” [t. 39, s. 137, przyp. 121.].

Wydaje się jednak, że z kontekstu wynika, że również w tym wypadku chodzi o nazwę wyznawcy, na co może wskazywać użycie jej w szeregu nazw tego typu. Oczywiście i od tej zasady mamy udokumentowane odstępstwa – pokazuje to m.in. przytoczony fragment *Rozmów...* M. Kromera, w którym w długi szereg nazw wyznawców wpleciono – na zasadzie metonimii – toponim *Ruś*.

Nie udało się znaleźć ani tożsamego lub podobnie brzmiącego nazwiska teologa / przywódcy, ani też rzeczownika pospolitego, który mógłby stanowić podstawę leksykalną analizowanej nazwy.²¹

Być może nazwa *jantasowie* odnosi się do spolszczonej wersji imienia wspomnianego przez pisarza Johanneses Oekolampada, czyli Jana Ekokolampadiusza, lub Johanneses Bugenhagena – tak jak nazwa *flip* nawiązuje do imienia Melanchtona. Byłaby to postać zniekształcona, ale Argiglobyn posłużył się już tym środkiem, tworząc m.in. formę *melankolikowie*.²²

Dodany do spolszczonej i zniekształconej postaci imienia *Jan* formant *-as* podkreślałby dodatkowo negatywny wydźwięk neologizmu. Za pomocą tego formantu bowiem tworzono w tym czasie zgrubienia, np. *chłopas* || *chłoptas*²³ – od *chłop*, *kotas* – od *kot*, *łotras* – od *łotr* [zob. SłXVI].

O ile w XVI-wiecznej polszczyźnie na podstawie SłXVI odnotowałam ok. 50 nazw utworzonych od nazwisk reformatorów, o tyle nazwy utworzone od imienia były bardzo rzadkie, w leksykonie udokumentowano zaledwie 5 leksemów o takiej proveniencji: *marcinek* – od Marcina Lutra, *dawidgorgijan* – od Dawida Jorisa, *gregorysta* || *grzegoryjanek* – od Grzegorza Pawła z Brzezin, *mennonita* – od Mennona Simonsa. Jeśli by przyjąć pro-

²¹ Kazimierz Rymut odnotowuje jedynie nazwiska *Jantas* (także bez protezy spółgłoskowej – *Antas*) i *Janas* pochodzące od imienia *Antoni* [K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1, Kraków 1999, s. 8–9].

²² Zob. więcej na temat tego typu zabiegów stylistycznych: A. Szczaus, *Funkcjonowanie słowotwórczych szeregów synonimicznych w świadomości językowej XVI-wiecznych pisarzy i leksykografów*, „Poradnik Językowy” 2000, z. 10, s. 26–27; J. Migdał, *Określenia chrześcijańskich duchownych Kościołów innych niż katolicki w polszczyźnie XVI wieku*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2015, 30, s. 100.

²³ Argiglobyn posłużył się nienotowaną w słownikach (kartoteka SłXVI dokumentuje tylko użycie z tego tekstu) formą *chłopatowie*, w której wydawcy upatrują błędnie zapisanej formy *chłoptasowie* ‘prostacy’ [Wykład..., t. 41, s. 80, przyp. 585.]. Por. W.R. Rzepka, *Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argiglobyna...*, op. cit., s. 490.

ponowaną w niniejszym artykule etymologię nazw *filip* i *jantas*, zbiór ten powiększyłby się o dwie kolejne nazwy tego typu. SłXVI wprawdzie odnotowuje obydwie leksemy, ale są to hasła wciąż nieopracowane, opatrzone tylko przykładami z analizowanego rękopisu, bez załączka definicji.

Obydwoma odimiennymi nazwami Argiglobyn posłużył się w jeszcze jednym miejscu polemiki:

(...) tedy ci **Filipowie**, grzywacze, **Jantasowie**, piekielnicy (...) [*Wykład...* k. 16].

Filipów ponownie autor nazywa *grzywaczami*, czyli dzikimi gołębiami – leksem ten w XVI wieku mógł mieć też znaczenie przenośne,²⁴ jantasów natomiast *piekielnikami* – leksem można potraktować jako synonim rzeczownika *heretyk*.²⁵

Analizowane nazwy wyznawców utworzono od nazwisk albo przydomków reformatorów: *ekolampadiuszowie*, *melankolikowie*, *pomernariuszowie*, lub od ich imion: *filipowie*, *jantasowie*. Na podstawie SłXVI można je uznać za neologizmy Argiglobyna, nie odnotowano bowiem wcześniejszych ich poświadczeń. Wśród nich wyróżnia się nazwa *melankolikowie* będąca neologizmem semantycznym, niedokumentowanym przez słownik w znaczeniu, jakie nadał jej Argiglobyn. Poza nazwą *ekolampadiuszowie* na tej samej podstawie omawiane leksemy można uznać za hapaks legomena autora.²⁶ Dla dwóch nazw udokumentowano późniejsze XVI-wieczne warianty leksykalne: *ekolampadyjanin* i *melanchtonik*.

2. TOPONIM

Wymienieni przez Argiglobyna w analizowanym fragmencie wyznawcy poszczególnych odłamów to „grzywaczewie w swoich **Wartogłowach z kozim mozgiem**” [*Wykład...* k. 13]. Według wydawców chodzi tu o Wittenberge, gdyż w takim znaczeniu wyraz pojawia się wcześniej:

Nie dziw temu, bo ci świnióżywowie doktormi się stali w swym rozumie telko, który świnią utuczyl, w Lipsku koziną, bo się Lieb – cigk wykłada kozi ścirw, a teże nauki dostąpili z **Witembergu i owszem z Wartogłowa** [*Wykład...* k. 10v].

Podany przez Argiglobyna polski „odpowiednik” nazwy niemieckiego miasta wywodzą oni od compositów *wartogłów*, *wartogłowiec* oznacza-

²⁴ Zob. *Wykład...*, t. 39, s. 137, przyp. 122.

²⁵ Por. trzy znaczenia leksemu *piekielnik* w SłXVI.

²⁶ Por. uwagę Rzepki na temat neologizmów i hapaks legomenów u Argiglobyna [W.R. Rzepka, *Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argiglobyna...*, op. cit., s. 489].

jących człowieka szalonego, niespełna rozumu, narwanego²⁷ [*Wykład...*, t. 38, s. 131, przyp. 86.]. W innym miejscu rękopisu autor posłużył się przymiotnikiem *wartogłowscy*:

Tuć dopiro kafarnaitowego rodzaju szaleńcy, lotrowskie, jaszczurcze plemię, **wartogłowscy** doktorkowie jako wściekli psi szczekają, kwiczą według rozumu swego kulem i świnia utuczzonego, wrzeszczą od ostrego rozumu kozigo mozgu [*Wykład...* k. 12v].

Rzeczownik *wartogłów* był znany w piśmiennictwie XVI w., ale z późniejszych poświadczeń (por. SłXVI kartoteka i słownik Lindego), przymiotnika *wartogłowski* nie notują inne źródła z tego czasu. Nie dokumentuje tych leksemów także *Słownik staropolski*, są to być może neologizmy autora.

Wydaje się, że skoro w analizowanym fragmencie mowa również o *kozim mózgu*, może chodzić zarówno o miasto wystąpienia Lutra, jak i bardziej dosłownie – o ‘szalone głowy’, bowiem koza była m.in. symbolem głupoty.²⁸ Powyższy sposób przedstawiania przeciwników jest autorowi bliski, co widać również na przykładzie takich wyrazów jak *świdrogłowam* („Jeszcze tym świdrogłowam, telko sobie mądrym doktorkom (...)”), k. 18) czy *kafarnaita* ‘szaleniec’,²⁹ którym autor posłużył się kilkakrotnie (np. „kafarnaitowego rodzaju szaleńcy”, k. 12v). Używając określeń wskazujących na cechy umysłu, Argiglobyn wpisuje się w tendencję do ukazywania zwolenników reformacji w negatywnym kontekście [por. np. *Iudicium* Jakuba Wujka z roku 1570], choć leksemem tym posługiwali się także jego religijni adwersarze (np. Grzegorz Paweł w *O różnicach terażniejszych* z roku 1564).

Powstały ok. połowy XVI wieku rękopis Jerzego Argiglobyna *Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”* zawiera liczne odniesienia do reformacji –

²⁷ W słowniku Calepina [1588] leksem *wartogłów* podano jako odpowiednik łacińskiego *perturbator* [SłXVI kartoteka]. S.B. Linde leksem *wartogłów*, *wartogłowiec* i *wartoleb* objaśnia jako ‘mózgowiec, wichrowata głowa’. Z jego definicji wynika, że były to kalki niemieckich *Wirrkopf*, *Schindelkopf* (tak u słownikarza, choć z porównania z dalszą częścią hasła, w której omawia analogiczne przymiotniki i ich niemieckie pierwowzory, można wnioskować, że chodzi o *Schwindelkopf*) i *Rappelkopf* [S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, op. cit., t. 6, Lwów 1860, s. 224]. W katechizmie [1567] Marcina Białobrzeskiego i w tłumaczeniu postylli domowej Marcina Lutra [1574] synonimem *wartolba* jest *szwermer* [SłXVI kartoteka]; por. znaczenie przymiotnika *wartki* [W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2006, s. 679]. Por. W.R. Rzepka, *Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argiglobyna...*, op. cit., s. 489.

²⁸ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2012, s. 164. Często pojawiający się w analizowanym rękopisie motyw kozy wymaga odrębnych badań.

²⁹ Wydawcy upatrują tu aluzji do wydarzeń w Kafarnaum, czyli uzdrowienia przez Chrystusa opętanych [*Wykład...*, t. 39, s. 135, przyp. 106.]. Izabela Winiarska-Górska leksem ten uznaje za nazwę wyznawcy [I. Winiarska, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2004, s. 223].

pisarz przywołuje w nim realne postacie i miejsca związane z tym nurtem. Ze względu na polemiczny charakter tekstu są to przede wszystkim przywołania wyrażające negatywny stosunek autora do nowinek religijnych. Efekt ten osiąga głównie na dwa sposoby: od nazwisk i imion reformatorów tworzy nazwy sekwatywne związane z nowymi konfesjami (*ekolampadiuszowie, melankolikowie, pomernariuszowie; filipowie, jantasowie*), niekiedy są one zniekształconą wersją antroponimów będących ich podstawą; a także tworzy złożenia o wyraźniej funkcji ekspresywnej (np. *Wartogłow, wartogłowski*).³⁰ Często są to nowotwory Argiglobyna i/lub słownictwo nieznanne z późniejszych tekstów. Warto podkreślić, że z perspektywy współczesnego odbiorcy nie wszystkie aluzje są jednoznacznie czytelne.

Bibliografia

Źródła

– główne:

J. Argiglobyn, *Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”*, wyd. W.R. Rzepka, W. Wydra, „Slavia Occidentalis” 1981, t. 38, s. 117–134; 1982, t. 39, s. 135–161; 1983, t. 40, s. 109–130; 1984, t. 41, s. 63–89.

– pomocnicze:

Anonim, *Wizerunk Falecznego y Duchá / y náuki / y pjmá / tychto od Luterá poczwafzy až do dzifiefyznych nowo Ewángielikow...*, drukarnia Łazarza Andrysowica, Kraków 1561, Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5448> [dostęp: 10.06.2019].

M. Czechowic, *Epistomium na wędzidło jego miłości księdza Hieronima Powodowskiego kanonika poznańskiego*, drukarnia Aleksa Rodeckiego, Kraków 1583 [w:] *Literatura ariańska w Polsce XVI wieku. Antologia*, oprac., wstęp i przypisy L. Szczucki i J. Tazbir, Warszawa 1959.

M. Czechowic, *Zwierciadło panienek chrystyjańskich*, wyd. i oprac. K. Meller i D. Chemperek, Warszawa 2010.

M. Kromer, *O nauce Koscyoła swyętego: Dworzanina z Mnichem Rozmowa czwarta y ostateczna*, drukarnia Łazarza Andrysowica, Kraków 1554, s. B3v-B4, online: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=2653> [dostęp: 31.05.2020].

Literatura przedmiotu

W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2006.

F. Gryglewicz i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 1–20, Lublin 1973–2014.

W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2012.

B. Kreja, *Formacje na -anin i -an w języku polskim i w innych językach słowiańskich* [w:] idem, *Słowotwórstwo polskie na tle słowiańskim. Studia*, Gdańsk 1999, s. 46–64.

S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, t. 1-6, Lwów 1854–1860.

H. Masson, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Katowice 1993.

³⁰ Por. A. Szczaus, *Funkcjonowanie słowotwórczych szeregów synonimicznych...*, op. cit., s. 26–27.

- M.R. Mayenowa i in. (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–37, Wrocław 1966–2016, t. 38, z. 1–3 dostępny online; kartoteka.
- J. Migdał, *Określenia chrześcijańskich duchownych Kościołów innych niż katolicki w polszczyźnie XVI wieku*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2015, 30, s. 97–104.
- K. Rymut, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1–2, Kraków 1999–2001.
- W.R. Rzepka, *Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argiglobyna (poznańczyka) z połowy XVI w. [w:] Onomastyka, historia języka, dialektologia. Księga pamiątkowa ku czci prof. dr. Henryka Borka (1929–1986)*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 487–494.
- W.R. Rzepka, B. Walczak, *Właściwości językowe wielkopolskiego rękopisu Jerzego Argiglobyna (poznańczyka) z połowy XVI wieku*, „Slavia Occidentalis” 1989/1990, t. 46/47, s. 167–184.
- A. Szczaus, *Funkcjonowanie słowotwórczych szeregów synonimicznych w świadomości językowej XVI-wiecznych pisarzy i leksykografów*, „Poradnik Językowy” 2000, z. 10, s. 20–33.
- S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław 1953–2002.
- K. Wilczewska, *Uwagi do artykułu E. Brezy pt. „Skąd pochodzą formy efezianie, koryntianie, kolosanie...”*, „Język Polski” 1988, r. 68, nr 4–5, s. 287–290.
- I. Winiarska, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2004.

***A fragment of the manuscript Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”
(A pious interpretation of the song “Salve Regina”) (mid-16th century)
by Jerzy Argiglobyn in the context of the Reformation.
Sequative names and proper names***

Summary

The aim of this paper is to present a fragment of *Wykład nabożny piosnki „Salve Regina”* (A pious interpretation of the song “Salve Regina”), a ca. mid-16th-century manuscript by Jerzy Argiglobyn, in the context of the Reformation by means of a lexical and semantic analysis of the sequative names (Lat. nomina sequativa) and proper names occurring there. The selection of the fragment was determined by the fact that, on the one hand, it is the essence of the discussed manuscript as a polemic work, which arises from the accumulation of references to the Reformation, and on the other hand, this fragment is the most problematic one when it comes to a lexical and semantic analysis. The author of the manuscript, when referring to the Reformation, enumerates the names of the theologians associated with it and mentions the places important to the new faith and the followers of the proliferating Reformation denominations. He provides each piece of such information in a manner presenting it in a negative, at times even insulting, light.

Keywords: sequative names – Reformation-specific lexis – religious polemics

Trans. Monika Czarnecka